

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПУНКТУАЦІЇ
(до питання про новий правопис)

Зараз активно розробляються на новій теоретичній базі правила орфографії, видається необхідним і перегляд теоретичних засад такої важливої частини правопису, як пунктуація.

З огляду на те, що більшість правил пунктуації регламентує постановку розділових знаків в кінці чи середині речення, звичним є погляд на систему пунктуації як синтаксично орієнтовану. Засвоєння правил уживання розділових знаків відбувається в процесі вивчення певних розділів граматики і не спирається на якусь єдину теорію (пор. правила 1 та 2)²: "Крапка ставиться:

1. У кінці розповідного речення... 2. У кінці пов'язаних між собою частин розповідного тексту, коли автор хоче навмисно подати їх інтонаційно відокремленими одна від одної."

Тим часом пунктуація є однією з систем графічного оформлення письмового тексту як складного цілого і потребує відповідного теоретичного обґрунтування³. Отже, теорію пунктуації слід розробляти, виходячи з призначення останньої: пунктуація – це графічна система одиниць (спеціальних символів – на відміну від букв) для позначення поділу тексту на його структурні складові. Теорія пунктуаційної системи має бути описом тих текстових складників, які позначаються розділовими знаками. Функція розділових знаків у процесі позначення (кодуювання) певних аспектів структурної організації тексту повинна бути оптимальною, тобто не заважати, а тільки допомагати авторові втілювати свій задум, а читачеві – адекватно його розуміти.

Історично доведено, що становлення системи пунктуації відбувається одночасно з розвитком літературної мови; поступово вводяться знаки і правила, періодично (коли накопичуються нові відомості про будову мови чи тексту т.ін.) система правил піддається перегляду.

Завдання цієї статті автор убачає в тому, щоб 1) звернути увагу на необхідність перегляду теоретичних засад української пунктуації, 2) довести необхідність базування цих засад на сучасній теорії тексту.

Розглянемо пунктуаційне оформлення двох уривків з роману Михайла Стельмаха "Кров людська – не водиця" (Київ, 1967. – С. 69 – 70). Речення пронумеровані для зручності аналізу (див. Іл. 1). У цих уривках розповідається про враження і думки персонажа по дорозі додому (після довгої відсутності), відтворюються картини ночі, природи.

І. 1) Данило Підпригора сходить з дороги і прямує навпростець, на болюто: так набагато ближче додому, та й коли за ним подумают погнатися Пошиба з Бараболою – сюди не наважаться піти.

2) Збоку, очевидно в просі, обізвалась куріпка, на її голос відгукнулося ще два птахи, під ногою тихо писнула вода, і земля почала прогинатись.

3) Добре, що саме почав підводитись місяць, накладаючи мазки на не-виразно окреслені хмари.

4) І ці мазки поперед місяця лягли на темінь невеличкого озеречка.

5) Запахло отруйною чемерицею, іржавим боліголовом, кислим корінням.

6) Все вужчає і вужчає на болоті ланцюжок слідів, переходить у щілини, затагнуті травою, незабаром і вони зникають, і чиста зелена подушка прогинається, рветься під ногою людини.

7) Тоді спокійно витягай ногу і, не спиняючись, пружинь уперед.

8) Праворуч, неначе в чародійному краю, розкрилось рівне коло плеса.

9) Місяць навіл проорав на ньому золоту скибу, а навколо неї така глибока темінь, мовби хто настоював воду на чорному камені.

10) І птиця тут чорна розкльовує місячне сяйво, виминає ним свої крила.

11) Данило задумано обходить озеро, на якому місяць ширше веде свою оранку, а качки навіть не обертаються на ходу людини: очевидно, давно їх ніхто не полохає.

12) За другим плесом він купинами обходить "вовчу пастку" – вікно, зтягнуте болотяною кашкою і цвітом, – втискається в зарості вовчого лика, яке вже красується своїми сережками, і знову потрапляє на ледве помітні сліди.

II. 13) Попереду, в глибині ночі, махає веселими крилами високий вітряк, над ним, як млинове коло, підводиться місяць, а хмари навкруг нього зовсім білі, мов лебеді; він ніколи ще не бачив уночі таких чистих хмар, він ніколи не міг подумати, що його може так схвилювати простий вітряк, ця добра птиця, яка тягнеться крильми і до місяця, і до землі.

14) Недовго роздумуючи, він іде прямо до вітряка. 15) Кого ж першого зустрине з свого села і чи пізнають його? 16) Біля вітряка немає ні одної підводи, ні одної конячки. 17) Це дивує і радує Данила: значить, не завізно сьогодні. 18) По скрипливих східцях під посвист крил він підіймається наверх, відчиняє легенькі дверцята.

Перший уривок складається з чотирьох абзаців, різних за кількістю речень, наприкінці яких стоїть крапка або знак питання (1, 6, 3, 2), другий – з двох абзаців (1, 5 речень). Абзаци є суто текстовими одиницями, вони відділяються один від одного більш ніж одним пробілом, а перше речення абзацу записується з нового рядка. Пробілом відділяються у тексті також окремі вживання слів. Отже, за своїм призначенням пробіл – розділовий знак (так само як абзацний відступ, хоч це не є загальноновизнаним).

У першому уривку 12 речень, у другому – 6. І за будовою, і за кількістю слів форм речення дуже різні. Але, наприклад, граматично однаково оформлені речення (сполучником і на початку) по-різному поєднуються з попереднім контекстом – див. речення 2, 4, 6, 10. Автор "веде" нас по тексту своїм маршрутом, щоб ми побачили і відчули зображуване, як це бачить і відчуває персонаж. Тому й розділові знаки поставлені саме так, а не інакше. В цьому відповідь на численні питання типу: чому подібні речення не однаково оформлені різними авторами і чи не винна в цьому система пунктуації? Система пунктуації не винна, навпаки, вона надає авторові можливості вибору знака.

З другого боку, при написанні тексту неможливо вийти за межі мовного матеріалу. У розпорядженні мовця є тільки словник і граматики, зокрема синтаксичні моделі, за зразками яких будуються речення. Утворення або ж запозичення нових слів чи конструкцій відбувається відповідно до граматики рідної мови. Синтаксичною наукою доведено, що існує обмежена кількість типів граматичних речень і зв'язків між ними. Наявність великої різноманітності текстових речень пояснюється тим, що вони є саме текстовими одиницями, а не тільки синтаксичними; позначення їхньої більшої чи меншої контекстної зв'язності визначається за допомогою різних мовних засобів, а також розділових знаків. Тож розуміння того, чому речення тексту має певну структуру, неможливе без звертання до композиції більшого контексту. Вживання мовних засобів кожної мови підпорядковане законам побудови тексту, але ці засоби змушують, у свою чергу, враховувати їх специфічність (цю взаємозалежність добре ілюструють труднощі перекладу текстів з однієї мови на іншу).

Таким чином, використання, наприклад, простого правила "Крапка ставиться у кінці розповідного речення" потребує знань як синтаксичної теорії, так і теорії тексту, що накопичила багато фактів про закони побудови зв'язного тексту.

Проаналізуємо інші приклади пунктуаційного оформлення у вибраних уривках. Так, на позначення того, що попередня частина речення 1 пояснюється наступною його частиною, поставлена двокрапка, а тире в цьому ж реченні показує, що після нього йде висновок з того, про що йдеться в попередній частині речення. Ці два знаки несуть подвійну інформацію: відділяють частини речень у складному реченні й одночасно вказують на смислові відношення між ними. Експлікація відповідних смислових відношень є основним призначенням названих розділових знаків, вони ставляться між частинами тексту будь-якої структури, тим самим вказуючи на існування "надграматичних" текстових одиниць з відповідною інформаційністю типу пояснюване – пояснювальне та вихідне – висновок. В аналізованому уривку ці визначені нами одиниці з додатковою інформаційністю перебувають у межах текстового речення.

За допомогою розділових знаків можна вказати на наявність уточнювальної, побіжної або ж другорядної частини викладу на противагу основній (тобто текст можна подати як поділений на основний і неосновний виклад). Звичайно для цього використовують парні розділові знаки, що мають між собою ієрархічні відношення, а саме дужки, тире, коми. Дужки ніяк не пов'язані з синтаксичними одиницями і можуть виділяти частину тексту будь-якого обсягу. Текстові одиниці, найтісніше пов'язані з основним текстом і виражені найчастіше словосполученням чи словом, виділяються комами (у 1 *навпростець, на болото*, у 13 *попереду, в глибині ночі*). Приклад з 12 речення показує, як вводиться в текст уточнення з більш складною конструкцією і додатковими розділовими знаками: *"вовчу пастку" – вікно, затягнуте болотяною кашкою і цвітом, –*. Парні коми є багатофункціональним розділовим знаком, так само, як і непарна кома. Парними комами виділяються синтаксичні звороти (якщо автор не надає їм якогось додаткової ваги): у 3, 6, 7, 12, 14 дієприкметникові або дієприслівникові, у 8 та 13 порі-

вняльні. Лапками виділяються, крім цитат і чужих слів, слова з незвичним значенням (див. попередній приклад з уривка).

Ієрархічні відношення існують у ряді розділових знаків крапка – крапка з комою – кома, що добре видно з речення 13. Закінчене з позиції автора речення позначається крапкою. Крапкою з комою воно поділене на дві половини, різні за змістом. У першій бачимо опис того, що бачить персонаж, у другій ідеться про його думки з приводу баченого. Частини речення у першій і другій половинах пов'язані між собою тісніше, ніж самі половини. Читач, можливо, зрозумів би це і без знака крапки з комою, адже тут є й інші засоби зв'язності, наприклад повтор сполуки слів *він ніколи* із займенником у ролі підмета і заперечної частки перед присудком, які утворили однакові структури у двох послідовно розташованих реченнях, розділених комою. Але знак пунктуації прискорює це розуміння, його роль експлікатора композиції речення цілком виправдана. "Надлишковість", дублювання інформації взагалі характерні для тексту, вони забезпечують точність передачі задуму. Загальний характер правил пунктуації у багатьох випадках забезпечує правильне розуміння тексту, особливо коли інші засоби не використовуються.

Виходячи з аналізу вживання розділових знаків у текстах, вважаємо за можливе стверджувати, що система пунктуації слугує засобом експлікації певних частин текстової структури. Зв'язний текст, особливо текст високохудожній, має складну інтегровану структуру нелінійного типу, в ній переплетені і враховані структурні особливості всіх рівнів мови, результати дії законів мовлення і мислення.

Людина через свої психофізичні властивості може сприймати мовлення (у звуковому чи письмовому вигляді) послідовними порціями. Тому за певними правилами цілісний текстовий твір перетворюється на лінійну послідовність звуків або графічних знаків, у якій зберігається нелінійна структура; для позначення меж одиниць текстової композиції (структурних складових) та їхньої значущості використовуються численні засоби – лексичні, синтаксичні, порядок слів, повтори т.ін., інтонація (в усному варіанті). У процесі розвитку письмового варіанту мовлення поступово виробилася система спеціальних символів – розділових знаків.

Відомо, що кількість пунктуаційних правил у різних мовах (тих, у яких розділові знаки ідентичні, наприклад, англійській чи російській) не однакова⁴. Це залежить від кількох факторів. Найважливіші з них – синтаксична будова речення та традиція. Визначення того, чи є українська система пунктуації оптимальною, має бути предметом спеціального дослідження на великому матеріалі текстів різних стилів, що в сучасних умовах є цілком реальним завданням завдяки широкому використанню комп'ютерів у лінгвістичних дослідженнях. Результати такого дослідження, проінтерпретовані з позицій сучасної теорії тексту, стануть цінним фактичним і теоретичним матеріалом у роботі над новим українським правописом.

¹Критская В.И. Употребление знаков препинания в несинтаксических целях // Лингвистические проблемы автоматизации редакционно-издательских процессов. – К., 1986. – С. 200–222;
²Український правопис. – К., 2003. – С. 130; ³Критская В.И. Знаки препинания как текстообразующие единицы (автоматизация анализа и редактирования в научном тексте): АКД. – К., 1991;
⁴Кобрин Н.А., Малаховский Л.В. Английская пунктуация. – М., 1961. – С. 118, Моисеев А.И. Система знаков препинания в русском языке // РЯШ. – 1981. – № 6. – С. 65–68, Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М., 1955. – С. 416.

Зеновій Терлак,
Львівський університет імені Івана Франка

КОДИФІКАЦІЯ СИНТАКСИЧНИХ НОРМ У СЛОВНИКУ

Синтаксичні норми залишаються однією з найменш досліджених ділянок граматичної системи української мови. Це почасти зумовлено тим, що для вивіренних і обґрунтованих рекомендацій дослідник повинен мати в своєму розпорядженні значний фактичний матеріал, який би репрезентував синтаксичну структуру текстів різної функціональної спрямованості, різних авторів і на різних синхронних зрізах. Процес нормування синтаксичної сполучуваності ускладнюється й тим, що у сфері синтаксичних зв'язків між словами надзвичайно розвинена варіантність. Надати перевагу одній структурі над іншою або ж виявити її нормативний чи ненормативний характер можна лише на основі комплексного аналізу значного фактичного матеріалу. Це допоможе об'єктивізувати характер синтаксичної норми і вбереже дослідника від поспішних висновків та рекомендацій.

Розвиток синтаксичної варіантності зумовлений як внутрішньосистемними чинниками (дія структурно-семантичної аналогії), так і зовнішніми (вплив граматичної системи іншої мови). Для тих мов, що розвиваються природно, без нав'язливого диктату чужої граматичної структури, основні причини змін і хитань у виборі керованого слова кореняться всередині самої системи мови. Тому все, що є в мові, має свої об'єктивні причини, і завдання лінгвіста – відібрати ті факти мовної реалізації, які на даному етапі свого розвитку суспільство вважає правильними і зразковими. Зовнішні чинники, що можуть розхитувати усталені норми, є "тимчасовими, мінущими", що "лише активізують можливості, запрограмовані системою мови"¹. Інакше виглядає справа в українській мові, яка в умовах бездержавності була насильницьки приречена функціонувати упродовж віків у словому полі чужої граматичної системи. Саме тривалий вплив російської мови спричинив помітну деформацію української синтаксичної системи.

В українській лексикографії поки що відсутні спеціальні видання, які б кодифікували синтаксичну сполучуваність лексем, тому найважливішим джерелом синтаксичних норм виступають тлумачні та перекладні словники. Наприклад, у передмові до "Словника української мови" зазначено, що він залишається тлумачно-нормативним виданням, і це досягнуто ілюстраціями, які "дають живі приклади правильного вживання слів та підтверджують їх стилістичну характеристику"². Очевидно, це стосується і синтаксичних характеристик, що супроводжують ту чи іншу лексему.